

Есбосынов Е.З.¹, Ешметова Б.Б.²

¹ф.ғ.к., доцент м.а.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: ergaliesb@mail.ru

²PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан, Алматы қ., e-mail: eshmetova.balzhan@gmail.com

**ОНОМАСТИКА (ЗООНИМДЕР) МЫСАЛЫНДА
ОРЫС ТІЛІНДЕГІ ТҮРКИЗМДЕР**

Түркі және славян халықтары арасындағы әлеуметтік-мәдени қарым-қатынасты қысқа түрде мәтіндегі тілдік қатынасы арқылы жеткізу қарастырылды. Түркизмдердің тек қана орыс тілінде емес, әлем тілдерінің көпшілігінде ұшырасатындығы, соның ішінде ғұндар мен қыпшақтардың жаугершілік басқыншылық жорықтары немесе жай қоныс аударуы сияқты факторлардың түрткі болуынан әсер еткендігі айтылады. Дерек көздер ретінде кеңес одағы кезеңінің және қазіргі лингвист-зерттеушілердің этнолингвистикалық зерттеулері (соның ішінде ономастика да) қарастырылады.

Түйін сөздер: славяндықтар, түркизмдер, сабақтастық, Аз және Я, қыпшақтар, қолжазба.

Yesbossynov E.Z.¹, Yeshmetova B.B.²

¹Assistant professor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: ergaliesb@mail.ru

²PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: eshmetova.balzhan@gmail.com

Turkic words in Russian language based on onomastic

There is an attempt made to outline social and cultural relations of the Turkic and Slavic people in the context of language relations. There is brief description of historical and sociolinguistic aspects of the interaction between Russian and Kypchak languages. Soviet Union ethnolinguistic studies (including onomastics) and works of contemporary linguists serve as the main sources.

Key words: Slavs, Turkic Words, mutualism, Az i Ya, Kypchaks, chronicle.

Есбосынов Е.З.¹, Ешметова Б.Б.²

¹к.ф.н., и.о. доцента, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: ergaliesb@mail.ru

²PhD докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: eshmetova.balzhan@gmail.com

Тюркизмы в русском языке на примере ономастики (зоонимы)

Сделана попытка вкратце изложить социокультурные отношения тюркских и славянских народов в контексте языковых отношений. Дано краткое описание историческим и социолингвистическим аспектам взаимодействия русского и кыпчакского языков. В качестве источника выступают этнолингвистические исследования (в том числе и по ономастике) советской эпохи и труды современных исследователей-лингвистов.

Ключевые слова: славяне, тюркизмы, заимствование, Аз и Я, кыпчаки, летопись.

Кіріспе

Ежелгі дәуірден және қазіргі кезеңде түркілердің және славяндардың қарым-қатынасы көптеген салаларды қамтиды – этникалық, тілдік, мәдениеттік. Тіл адамдардың өмірінің барлық саласында, олардың күллі іс-әрекетінде қолданылады. Ол – адам баласы қоғамымен бірге жасасып келе жатқан қоғамдық құбылыс. Кезінде атақты Мағжан Жұмабай: «... Ұлттың ұлт болуы үшін бірінші шарт – тілі болуы. Ұлттың тілінің кеми бастауы ұлттың құри бастағанын көрсетеді. Ұлтқа тілінен қымбат ешнәрсе болмасқа тиіс. Бір ұлттың тілінде сол ұлттың сыры, тарихы, мінезі айнадай көрініп тұрады. Қазақтың тілінде қазақтың сары сайран даласы, біресе желсіз түндей тымық, біресе құйындай екпінді тарихы, сар далада үдере көшкен тұрмысы, асықпайтын, саспайтын сабырлы мінезі – бәрі көрініп тұр. Қазақтың сары даласы кең, тілі бай. Осы күнгі түрік тілдерінің ішінде қазақ тілінен бай, оралымды, терең тіл жоқ» (www.zhagar.com/kz/shygarma/163-kazyna.html), – деп тіл жайында терең толғанған екен.

Әр түрлі халықтар, оның ішінде орыс халқы мен түркі халықтары бір-бірімен қоян-қолтық тығыз қатынаста өмір сүрген. Ол әртүрлі бағытта – экономика, сауда, мәдениет т.б. салаларды қамтыған. Халықтардың өзара бір-бірімен қарым-қатынас жасауының барысында олардың тілдері де бір-бірімен қарым-қатынасқа түсіп, бір тілден екінші тілге, екінші тілден үшінші тілге тілдік элементтер де ауысып отырған. Тілдердің бір-біріне қарым-қатынасы тоғысу түрінде де, тілдердің бір-біріне әсер етіп, тілдік элементтердің бірінен екіншісіне жай ғана ауысуы түрінде де кездескен.

Негізгі бөлім

Тілдердің тоғысу процесінде субстрат (латын тілінің *substratum* «астар» деген сөзінен жасалған термин) деп аталатын құбылыс пайда болады. Жеңген тіл жеңілген тілден сөздер мен жеке дыбыстарды, кейбір морфемаларды қабылдайды. Жеңген тілдегі жеңілген тілдің элементтері субстрат деп аталады (Аханов, 2002: 18).

Субстрат проблемасы – таза лингвистикалық қана проблема емес. Субстрат құбылысы этникалық ассимиляция процесінде, этникалық топтардың топтасып бірігуі (консолидация) нәтижесінде пайда болады. Сонымен қатар кейбір ғалымдар субстрат мәселесін әзірге толық шешімін ғылым ретінде де танытуда.

Орыс және түркі тілдерінің арасындағы өзара байланыс ерте заманнан басталатынын тарих ғылымы мен көне жазба ескерткіштер, шежірелер арқылы дәлелдей аламыз. Қыпшақтар мен орыс князьдерінің және олардың маңындағылардың туыстық қатынастарының беки түсуі, туыстар мен жекжаттардың арасындағы мықты байланыс әсерінен қарым-қатынастар рухани мәдениетке алмасып, ауыз әдебиеті дәстүрлерінің өзара ықпалын күшейте түсті. Түркі және орыс халықтары қонысы мен өрісі ежелден іргелес, көрші елдер. Түркі халықтарының тарихына көз жіберсек, көптеген елдермен, әсіресе орыс халықтарымен үнемі тығыз байланыста болғанын көре аламыз.

Орыс және түркі тілдері қалыптасу кезеңінде де, неғұрлым толысып, дербестік алған шағында да тығыз байланыста болды. Мұны лексикалық және грамматикалық материалдардың өзара алмасуы дәлелдей алады. Бұл орайда түркі және орыс тілдерінің тармақтары қолданылу мерзімінің ұзақтығы жағынан да, даму тәжірибесі жағынан да бір-бірінен онша алыс кете қойған жоқ. Олар өзара үйрене отырып өркендеді. Түркі және орыс тілдерінің қалыптасуынан көптеген ерекшеліктерді байқауға болады. Ол ерекшеліктер аталған тілдердің фонетикалық жүйесінде де, сөздік құрамында да, грамматикалық құрылысында да кездеседі.

Түркі тілдері мен орыс тілдерінің бір-бірімен сөз алысып-берісуі бұл тілдерде сөйлейтін халықтардың жүздеген жылдар бойына қоныстас, көршілес елдер болып, өмірдің әр қилы салалары бойынша қарым-қатынас жасап келуінің нәтижесі. Бұл процесс бейбіт жағдайда ғана жүзеге аспағандығы тарихтан белгілі. Әйтсе де түркі тектес ұлттар мен славяндардың әр кезеңдердегі позитивті қарым-қатынасын да жоққа шығаруға болмайды. И. Гаспринскийдің (islam-today.ru/istoria/druza-moi-samym-blagorodnym-delom-dolzno-byt-delo-nauki-i-prosvesenia) «славяндар мен түркілерді байланыстыратын нәрсе – тағдыр ортақтығы» деген сөзі айтылған пікірді дәлелдейтін секілді. Аталмыш этникалық топтардың бір-бірімен тарихи байланысының нәтижесі олардың ана тілдерінен көрініс табуы – заңды құбылыс.

Славян тілдері мен түркі тілдерінің қарым-қатынасы өте ерте кезеңнен, біздің дәуіріміздің бірінші ғасырынан басталады. Зерттеушілер бұл қарым-қатынастың даму процесін бірнеше тарихи кезеңдерге бөліп қарастырады.

Алғашқы кезең I-VIII ғасырлар шамасында Шығыс Еуропада тұратын славяндар ғұн тайпалық одағының құрамындағы аварлармен,

хазарлармен және Еділ бойындағы бұлғарлармен экономикалық қарым-қатынас жасайды. Осы кезеңде түркі тілдерінен славян тілдеріне енген сөздер, негізінен, адам аттары мен жер, су атаулары.

Екінші кезең IX-XII ғасырлар аралығын қамтиды. Киев мемлекеті құрылған бұл кезеңде славян халқы әуелі печенектермен, уздармен, торктармен, беренділермен, соңынан оғыз және қыпшақтармен тығыз қарым-қатынаста болады. Киев мемлекетінде жазылған «Повести временных лет» деп аталатын шығармада *шатыр, бояр, қаған* сияқты сөздер кездеседі. Түркітанушылардың айқындауынша, мұнда кездесетін түркі (қыпшақ) сөздері сан жағынан мол және мағыналық жағынан әр түрлі. *Сула, Каяла* сияқты өзен атаулары, *Тму-торокань* деген қала аты, жер бедеріне байланысты *яруги* (жарлығы) деген сөздермен қатар құс, өсімдік, халық пен тайпа аттары да едәуір кездеседі. *Қаған, сұлтан* сияқты әлеуметтік терминдер де қолданылған.

XIII-XV ғасырлар аралығы *үшінші кезеңге* жатады. XIII ғасырдың 30-жылдары қыпшақ даласын түгелімен моңғолдар жаулап алғаннан кейін Алтын Орда мемлекеті тарих сахнасына шықты. Бұл кезеңде орыс мемлекетінде түркі тілдерін білу қажеттігі артпаса, кеміген жоқ. Өйткені орыс кінәздерінің Алтын Ордаға келіп, Орда өкілдерімен қарым-қатынас жасап тұруына тура келді. Осындай қажеттіліктен орыс және түрік тілін білетін тілмаштар шыға бастады. Қазан, Астрахань, Қырым хандықтарының Ресейге қосылу кезеңінде бұл екі халықтың бір-бірінен сөз алмасу процесі бұрынғыдан да күшейе түсті. Қазан төңкерісінен кейін орыс тіліне түркі тілдерінен, сондай-ақ, керісінше, түркі тілдеріне орыс тілдерінен жекелеген сөздер, сөз тіркестері көптеп ене бастады (Сұлтан, 2003: 186).

Сайып келгенде славян тілдеріне әртүрлі себептермен ауысқан түркілік элементтердің тамыры тереңде екендігіне көзіміз жетеді. Өріге бармай-ақ көне славян ескерткіштері болып табылатын «Слово о полку Игореве» мен «Задонщина» тілдеріндегі түркізмдер көрінісінің айқындығы осыған дәлел (Баскаков, 1985: 96). Бейне бір көне тарихтың көзінде сақталған осы бір тендесі жоқ жыр-дастандарда толып жатқан көне түркі сөздері, қазіргі түркі сөздерінің жекелеген элементтері ұшырайды. Сонымен қатар бұл еңбек моңғол шапқыншылығына дейінгі ежелгі орыс халқы мен түркі халықтарының байланысы туралы мәлімет береді. Славян және түркі тілдерінің байланысы өте тереңде жатыр. Түркі халықтарының ұрпақтары шығыс славян

тілдер тобына жататын – орыс, украин, белорус тілдерінің фразеологиясы мен грамматикасына өз әсерлерін тигізді. Тюркологтардың жырдан тапқан түркі кірме сөздері сан жағынан да сан алуан болып келеді. Олар лексиканың барлық салаларында кездеседі деп айтуға болады. Өр тілдің лексикасы ежелгі және кірме болып бөлінетіні белгілі. Тілдік байланыстар нәтижесінде көбінесе кірме сөздер пайда болады. Осы уақытта лингвистикада тілдік байланыстар, контактология теориясына ерекше назар аударылады. Екі және бірнеше этностардың байланыстары салдарынан және нәтижелерінен болатын екі және одан көп тілдердің өзара қатынастарын тілдік байланыстар (латын тілінен *contactus* – жанасу) көрсетеді. Билингвизм, яғни ана тілінде және басқа тілде сөздік қатынасқа қабілетті адамдар арқылы тілдік байланыстар жүзеге асырылады.

Олжас Сүлейменов былай дейді: «Слово» (о полку Игореве) – уникальный памятник, в котором сохраняются многие тюркские лексемы в их самых первых значениях» (Сүлейменов, 1990: 21).

Тілдердің бір-бірімен қарым-қатынасы және түркізмдер мәселелері қашанда лингвистердің зерттеу нысаны болып келген. Мысалы, орыс және түркі тілдерінің тілдік байланыстарының даму кезеңдерін белгілі тюрколог ғалымдар Н.А. Баскаков пен В.И. Абаев бес кезеңге бөліп қарайды:

1-кезең – біздің дәуіріміздің алғашқы ғасырынан VIII ғасырға дейін (көне русь мемлекеті Киев Русінің құрылуына дейін);

2-кезең – IX-XII ғасырлар (көне русь мемлекеті Киев Русінің құрылуы);

3-кезең – XIII-XV ғасырлар (моңғол шапқыншылығынан кейінгі уақыт);

4-кезең – XVI-XIX ғасырлар (социалистік Қазан көтерілісі);

5-кезең – қазіргі кезең (Баскаков, 1974: 22).

Ал И.Г. Добродомов орыс және түркі тілдері қарым-қатынасының хронологиясын мынадай бес топқа бөліп қарастырады:

1. Праславян тілдеріндегі түркізмдер. Праславян түркізмдеріне чекан (**čakanь*), болван, товар, баран, книга сөздері түркі тілі арқылы келді. *Слон, хомут* сөздеріне қатысты этимологтардың пікірлері бірікпейді: олардың түркі этимологиясынан немесе сол арқылы келген деген пікір бар.

2. Моңғол шапқыншылығына дейінгі кезеңдегі түркізмдер. Бұл кезеңде сақталған түркізмдер (түрік тілдерінен немесе олардың басқа жақтан келгені) аз кездеседі: *боярин, шатёр, богатырь, ватага, жемчуг, кумыс, лошадь*,

лошак, орда, телега. Собака сөзі кеңінен таралған нұсқалардың бірі иран сөзінен шыққан деген пікір бар, ал О.Н. Трубочев бұл сөзді түркізм деп есептейді. Сонымен қатар орыс тіліне қай тілден енгені белгісіз ковер сөзін Фасмер түркі тілінен енген сөзге жатқызады.

3. Алтын Орда дәуірі кезеңіндегі ежелгі орыс тіліндегі түркізмдер. Бұл кезеңге орыс тіліне мемлекеттік *ям, ямицик, ярлык, казак, караул, кочевать*, экономикалық *деньга, казна, казначей, тамга, барыш, хозяин, харч, кабала*, құрылыс саласына жататын *кирпич, жесть, лачуга*, әшекей бұйымдар қатысты *серьга, алмаз, изумруд*, сусынға қатысты *брага, буза*, бақша өнімдеріне қатысты *арбуз, ремень*, маталар атауына қатысты *атлас, миткаль, бязь, тесьма*, киім және аяқ киімге қатысты *башимак, колтак, фата, чулок, кафтан*, сонымен қатар *кулак, курган, альй, барсук, бусурман, карий, мишень, стакан, безмен, таракан, тюрма, бадья, булат* сөздері кірді.

4. XVI-XVII ғасырлардағы түркізмдер. Осы уақыттағы түркізмдердің саны көп болды, бұл Осман империясының мәдениетінің әсері зор болғанымен түсіндіріледі. Бұл әсер XVIII ғасырдың басында таралады: Петрдың дәуіріне жататын түркізмдер: *башка, изьян, карандаш, фарфор* және т. б.

5. XVIII—XX ғасырлардағы түркізмдер *диван, жасмин, каракуль, киоск, софа, тюльпан, тюрбан, фисташка, халва* (Добродомов, 1978:141).

Көне түркі ономастикасына қатысты маңызды материалдар түркілер мен славяндардың ұзақ уақыт бойы тығыз қарым-қатынаста болғанын дәлелдейтін ежелгі славян ескерткіштерінде көрініс тапқан. Бұл қарым-қатынас пен өзара тығыз байланыс Киев Русінің қалыптасу кезеңінде және оның тарихи даму кезінде Шығыс Европада мекендеген, осы территорияда бірқатар мемлекеттік билігін жүргізген түркі тайпасымен тығыз қарым-қатынас орнату кезеңінде ерекше мәнге ие болды. Н.А. Баскаков славяндар мен көне түркі тайпаларының арақатынасын былай көрсетеді: «Ежелгі орыс жазба ескерткіштерінде, оның ішінде негізінен қолжазба ескерткіштері мен көркем шығармаларда Шығыс Европадағы көне түркілердің топонимдері, антропонимдері мен этнонимдері сақталған. Бұл мәліметтер филологтардың, этнографтардың, тарихшылардың қызығушылығын арттырып, зерттеуге септігін тигізген» (Баскаков, 1974: 47).

Қазақстанның танымал ақыны, тілтанушы, саясаткер, белгілі қоғам қайраткері Олжас Омарұлы Сүлейменовтің «Тарихқа дейінгі

түркілер» атты кітабында славян және түркі тілдерінің, атап айтқанда, көне қазақ және көне орыс тілдерінің ежелгі өзара байланысы туралы айтылады. Бұл еңбектің негізгі мазмұны – түркілер мен славяндардың арғы тегі. Осы екі ірі этнос тарихының біртұтастығы күні бүгінге дейін зерттелмей келгенін ескеріп, олардың тілдерін жан-жақты қарастырып, бұл жөніндегі болжамды дәлелдеп берді. Осы екі елдің соңғы мыңжылдық бойы бір-бірімен байланыстырылмай, жеке-дара зерттеліп келгеніне назар аударады да оның себебін ашып көрсетеді. Бұл монография түркілер мен славяндардың тарих алаңында Еуразиялық құрлықта ғасырлар қойнауында тағдырлас болып келгенін дәлелдеуге құлшыныс береді. Жазушының ондаған жылдар бойы тынымсыз ізденуінің нәтижесінде табылған екі халықтың осындай әрекетке түсуіне қатысты материалдар көне қазақ тілі деген терминді алғаш рет қолдануға мүмкіндік берді. Кітапта бұл терминнің дұрыс екендігі толық дәлелденеді. Сондай-ақ ойшыл ғалым: «көне түркі жазуының пайда болуы мен дамуын әлемдік өркенитке қосылған үлес деп бағалап, дәлелдеп келеді. Бір ғасырдан астам уақыт бойы славян және түркі тілдері бір-бірінен оқшау зерттелініп келгендіктен, мұның өзі этностардың өзара етене байланысты дамуының табиғатына қайшы келетінін, сондықтан жаңа түркі-славянтану пәнін енгізу қажеттігін негіздейді. Ол жалпы тіл білімін жетілдіруге қызмет етер еді, ал тіл білімінің жетістіктері барлық қоғамдық ғылымдардың іргетасы болып табылады. Түркі тілдерін, славян үндіеуропа және басқа да тілдермен салыстырып, көптеген сөздердің төркінін – этимологиясын талдап ашып беру арқылы ақын қазақ тілін ғана емес, түркі тілдерін өте нәзік әрі терең білетіндігін көрсетеді» деп атап өткен (Сүлейменов, 2011: 33).

Тілдер қарым-қатынасы кезіндегі маңызды процесс – әдебиеттерде дәстүр бойынша «кірме сөздер» деп аталатын бөтен тілдік элементтердің бір-біріне енуі. Кірме сөздер дегеніміз – тіларалық қарым-қатынас (байланыс) нәтижесінде бір тілден екінші тілге ауысқан бөгде тілдік элементтер (сөздер, сөз тіркестері, жұрнақтар т. б.). Белгілі бір тілдегі кірме сөздердің пайда болуы мен олардың қалыптасу кезеңдерін анықтау үшін тарихи тұрғыдан жан-жақты қарастыру қажеттігі туады. Бұл орайда орыс тіліне түркізмдердің енуінің тарихи-мәдени ықпалын бағдарласақ, түркі сөздері славян тілдеріне, әсіресе, батыс және шығыс топтарына әр кезде әртүрлі жағдайларға байланысты енгенін аңғарамыз.

Көне заманнан қазірге дейінгі аралықта көршілес халықтар арасында тығыз және тұрақты түрде тарихи байланыстар болғандығын байқаймыз. Оларды ислам дінінің таралуына дейін және одан кейін, моңғол шапқыншылығы кезеңі (XIII ғ.), түркі тілдері байланыстарының ең соңғы кезеңі (XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басы) деп бөлуге болады. Соңғы кезеңге, әсіресе, ТМД-ғы түркі-орыс байланыстары, Қытайдағы түркі-қытай байланыстары, Кіші Азия мен Балқандағы түрік-үнді-еуропа байланыстары тән. Басқа тілдермен қарым-қатынасы бойынша қазіргі түркі тілдері генетикалық классификацияға сай төмендегідей топтарға бөлінеді:

1) Алтай-Сібір тілдері: моңғол, тұңғыс-манчжур, палеоазиат, енисей, қытай тілдерімен байланысты болған.

2) Орта Азия тілдері: иран, үнді-арий тілдерімен байланысты;

3) Кавказ және Қырым тілдері: иберий-кавказ, армян, иран, славян (негізінен, орыс тілі) тілдерімен араласқан;

4) Еділ-Жайық бойы тілдері: фин-угор және орыс тілдерімен байланысты;

5) Кіші Азия мен Балқан тілдері: грек, славян, араб және иран тілдерімен араласты;

6) Орталық тілдер: қазіргі уақытта олар туыстас түркі тілдерімен және орыс тілімен қарым-қатынаста;

7) Бөлінген немесе аралық тілдер: қарайым-балқар және гагауз тілдері бүгінде славян, молдаван және литва тілдерімен байланысты (Мәмиева, 2009: 36).

Ономастиканың бір саласы болып табылатын *зоонимдер* этнографиялық және тарихи мәліметтерді зерделеуде, ұлттық дәстүр мен тарихи дамуын анықтауда, ұлт таным-түсінігін айқындауда қызмет атқарады. Сонымен коммуникативтік қызметімен ерекшеленетін зоонимдердің лексика-грамматикалық сипатын, танымдық мәнін ашу қазіргі тіл біліміндегі көптеген бағытпен сабақтасады.

Зоонимикаға қатысты ең алғашқы зерттеулердің бірі танымал түркітанушы Н.К. Дмитриевтің «О тюркских элементах русского словаря» деген еңбегі. Соңғы жылдары зоонимдік зерттеулерде үй жануарларын өзара топқа бөліп қарастыру орын алған. Мысалы: жылқы – гиппоним (гиппоним) (грекше – *hippos*), ит – кионим (грекше *kypos*), мысық – фелиноним (латынша *felis*) және орнитоним (күс), инсектоним (жәндік), фитоним (өсімдіктер атауы) т.б. түрлік терминдер пайда бола бастады (Дмитриев, 1958: 102). Ал А.В. Суперанскаяның пікірінше, зоолек-

сика диалектілерде өзіне қатысты аймақтық ономастикалық жүйені қалыптастырады. А.В. Суперанская антропонимдерге қарағанда зоонимдерді жинақтау, қиынға түседі, себебі олар ресми құжаттарда көбінесе берілмейді және де жануардың жойылып кетуіне байланысты олардың да аттары қолданыстан түсіп қалады деген. Және де зоонимдер аймақтық және диалектілік сипаттағы сөздер болып қалады. Сол себептен олар өздерінің денотаттарының жиі алмасуына байланысты бір ауылдың шеңберінде ғана қолданылады. Олардың әдеби тілде қолданылуы тұрақсыз. Сонымен қатар асыл тұқымды зоонимдердің қолданыс ерекшеліктері де бар. Мысалы: чемпион атанған асыл тұқымды жануарлар әр түрлі мемлекет мамандарына ұзақ жылдар бойы әйгілі. Алайда олар арнайы қолданыстағы зоонимдерге жатады. Жалпы қолданыстағы зоонимдерге бұл құбылыс тән емес (Сапанова, 2012: 33).

А. Лютина «Зоонимы в речи жителей поселка Кузедеево Кемеровской области» деген мақаласында зоонимдерді атауыштық қызметіне қарай жеті топқа бөліп қарастырған: бірінші жануарлардың мінез-құлқына қарай *Буран, Соня, Мурка*; екінші түр-түсіне қарай *Черныш, Каштанка, Рыжик*; үшінші мультфильм және кино қаһармандарының аттарына байланысты *Цезарь, Мухтар, Тимон*; төртінші адамдардың тегі, атына байланысты *Брежнев, Люся, Андромеда, Пифагор, Тарзан, Мишка, Васька, Машка*. *Мишка* атауы Оралда өгіздің, қойдың, аттың, мысықтың, иттің, торайдың, ешкінің, қаздың, тауықтың атауы ретінде де кездеседі; бесінші басқа жануарларға ұқсас белгілеріне байланысты *Белка, Барс*; алтыншы тағам атауларына байланысты *Твикс, Марс*; өсімдікке байланысты *Верба, Каштан, Тополек, Роза, Незабудка, Фиалка*; жетінші мағынасы көмескіленген атаулар *Зик, Зоня*. Сонымен қатар, қосымша толықтырулар ретінде, мысалы, табиғат құбылыстарына байланысты: *Буран, Восход, Закат*, кейбір заттардың атаулары: *Алмаз, Бирюза, Изумруд, Кубик, Кукла, Термос*; сыртқы белгілеріне байланысты: *Крошка, Малютка, Гигант, Қудряш, Лохматая, Бородач*, туылу мерзіміне қарай *Апрелька, Декабрик*. Көптеген атаулар жануарлардың мінез-құлқын сипаттайды. Мысалы, орыс тілінде *Верный, Шалун, Юла, Грозный, Кокетка, Лихая, Задира, Недотрога*. Қоғамның дамуына байланысты зоолексемалардың атауында жаңа үдеріс байқалады. Көптеген зоонимдерде *Аккорд, Зенит, Гравюра, Равсодия,*

Элегия, Флейта деген атаулар ұшырасады, тіпті ғарышты игеруге байланысты туындаған зоонимдер де баршылық; *Вертолет, Комета, Орбита, Ракета, Спутник*. Ит атаулары қысқа сөздерден тұрады: *Бим, Джек, Джим, Ральф*. Айта кететін бір жайт орыс тіліндегі зоонимдер көбінесе бір түбірден тұрса, түркі тілдеріндегі зоонимдер күрделі сөздер болып келеді: *Қаракөз, Аққұлақ, Бөрібасар, Жолдыаяқ, Құтпан, Аққасқа, Айманбоз, Қалбағай, Ақбесті* т.б. Жануарлар аттарының едәуір бөлігі субстантивті сын есімнен де жасалады: *Буйный, Быстрая, Веселая* (жылқыға қатысты), ал иттердің атауларының арасында етістіктен жасалған аттар да кездеседі: *Бушуй, Угадай, Будило, Звонило* (Сапанова, 2012: 50).

Татарлық ғалым З.Ф. Миргалимова «Названия млекопитающих в татарском литературном языке» атты кандидаттық диссертациясында зоолексиканы «сүтқоректілер», «балықтар», «жәндіктер», «құстар», «қосмекенділер» деп бірнеше лексика-семантикалық топтарға бөледі. Соның ішінде, төрт түлікпен қоса жабайы аңдарды да сүтқоректілер тобына жатқызады. Мысалы: *карсак* «корсак», «қарсак»; *каплан* «леопард», «қабылан»; *колан* «кулан», «құлан»; *акъ киікъ* «дикая коза», «тау ешкі»; *кюян* «заяц», «қоян», юлбарыс «тигр», «жолбарыс», *куй* «қой», сыер «сиыр», үгез «өгіз» және т.б. (Миргалимова, 2007: 32).

Ш.А. Шаваеваның «Зоономическая лексика карачаево-балкарского языка» атты еңбегінде зоолексиканың құрылымдық ерекшеліктері, жасалу жолдары, атауыштық қызметі туралы келелі пікірлер қозғалады. Жұмыста зоонимдерді түрлеріне қарай құс, ит, мысық, жылқы деп (инсектоним, орнитоним т.б.) жеке-дара бөлмей, барлығын тұтастай жалпы топтық тұрғыда қарастырады. Мысалы, құмық және қазақ тілдерінде салыстырыңыз, жаубедек – жаубелек «чиж», булбул «соловей», киштик «кошка», «мысық», хораз «петух», «этеш», губу «паук», «өрмекш», «доммай» «зубр», жубуран «суслик», кьюу «лебедь», «акку», айгыр «жеребец», «айғыр», огъюз «вол», «өгіз», бузоу – бузав «бұзау», ыргъай «щука», «шортан», берю «волк», «қасқыр», айыу «медведь», «аю» толкю, «лиса», «түлкі» және т.б. (Шаваева, 2009: 30).

Орыс тіліндегі түркізмдерді зерттеу XVIII ғасырда бастау алып, олардың алғашқысына 1769 жылы Василий Тузовтың «Поденщина» атты сатиралық журналында жарияланған шығыс сөздеріне ұқсас орыс сөздерінің тізі-

мін жатқызуға болады. Онда В. Тузов *сандық, қамыс, бөрік* сөздерін мысалға келтіреді (Тузов, 1858: 133). Ал орыс тілдеріндегі түркізмдер мәселесіне тарихи-этимологиялық тұрғыдан қарауға тек XIX-XX ғасырларда ғана көңіл бөле түскені белгілі. 1927 жылы Ф.Е. Корш «Этимологический словарь восточных слов в европейских языках» деп аталатын еңбегін жарияласа, 1929 жылы «Слово о полку Игореве» еңбегіне рецензия жазды. Мұнда Е.Ф. Корш түркі және славян тілдерінің сәйкестігін тарихи деректер тұрғысынан сөз етеді. Ғалымның рецензиясы славян тіліндегі түркі тілдес халықтар тілінің элементтері жете зерттеуді қажет ететін маңызды мәселе екенін көрсетіп берді (Корш, 1927: 84). Осы уақыттардан бері үздіксіз зерттеу нысаны болып келген орыс тіліндегі түркізм мәселесі қазіргі уақытта да өзектігін жоғалтпай, жаңаша пайымдау мен жаңаша тұжырым жасаудың тарихи дереккөздеріне айналуда. Бұл тұрғыда ономастиканың бір саласы болып табылатын зоонимдер этнографиялық және тарихи мәліметтерді зерделеуде, ұлттық дәстүр мен тарихи дамуын анықтауда, ұлт таным-түсінігін айқындауда қызмет атқарады. Ал коммуникативтік қызметімен ерекшеленетін зоонимдердің лексика-грамматикалық сипатын, танымдық мәнін ашу мен зерделеу қазіргі тіл біліміндегі көптеген бағытпен сабақтасады.

Орыс жазба әдеби тілінде де, ауызекі қарым-қатынас барысында да түркізмдер, яғни шығу тегі жағынан түркілік элементтердің (сөздердің) маңыздылығы мен сапасы жағынан сол тілдің төл сөздерімен бірдей дәрежеде екендігін айтқан жөн. Түркі халықтарынан орыс халқына ауысқан түркілік сөздер мидай араласып, сіңіп үлгерген. Тіпті зооним атауларындағы кейбір сөздердің орыс тіліне сіңісіп кеткендігі соншалық, оларға апаратын арнайы этимологиялық бағыт болмаса, шын мәнінді түркізм екендігіне көз жеткізу қиын. Осынау іждаһатты ізденісті ғажайып Пушкин ақынның: «... напрасно думает, что владычество татар оставило ржавчину на русском языке. Чуждый язык распространяется не саблею и пожарами, но собственным обилием и превосходством» деген сөзін әрдайым қаперде ұстанғанымыз жөн. Бір тілдегі сөз, сөйлем келесі тілге еніп, оның ажарын ашып, көкжиегін кеңейтер болса – тек қана өз мағынасының құнары мен ұланғайыр байлығы асқан соң ғана өзге көршілес тілге сіңеді. Сіңіп қана қоймай, бояуы араласып, сол халықтың рухани қазынасына айналып үлгереді. Көркемдік қасиетімен үйлесім табады.

Қорытынды

Түркизмдердің тек қана орыс тілінде емес, әлем тілдерінің көпшілігінде ұшырасуы ықтимал, бұған ықылым замандардағы ғұндар мен қыпшақтардың жаугершілік басқыншылық жорықтары немесе жай қоныс аударуы

сияқты факторлардың түрткі болуы әбден мүмкін. Әрбір тілдегі түркілік сөздер көбіне сол қабылдаушы тілдердің зерттеу объектісі болып жатады. Алайда қайсыбір тілдің лексикасына өткен түркілік сөздерді анықтай түсу, шығу тегін айқындау бүгінгі және болашақ түркология ғылымының маңызды саласына айналары хақ.

Әдебиеттер

Аханов К. (2002) Тіл білімінің негіздері. Университеттер мен педагогика институттарының филология факультеттеріне арналған оқулық. Төртінші басылым. – Алматы.

Баскаков Н.А. (1985) Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». – М.: «Наука».

Дмитриев Н.К. (1958) О тюркских элементах русского языка. – М. – 102 б.

Добродомов И.Г. (1978) Рецензия // Вопросы языкознания. – №1.

Мирғалимова З.Ф. (2007) Названия млекопитающих в татарском литературном языке: автореф... дис. канд. филол. наук. – Казань.

Сапанова А.М. (2012) «Зоонимдердегі көне тілдік тұлғалар»: ф.ғ.к. диссер. автореф. – Өскемен.

Сұлтан Ж. (2003) Орыс тіліндегі түркизмдердің сипаты // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы – №5.

Сүлейменов О. (1990) «АЗИЯ». – Алматы.

Тузов В. (1858) Поденщина, сатирический журнал. 1769. Изд. А. Афанасьева. – М.

Корш Ф.Е. (1927) Этимологический словарь восточных слов в европейских языках. – М.

Шаваева Ш.А. (2009) Зоонимическая лексика карачаево-балкарского языка: автореф... дис. канд. филол. наук. – М.: Нальчик.

интернет дереккөздер:

www.zharar.com/kz/shygarma/163-kazyna.html

islam-today.ru/istoria/druza-moi-samym-blagorodnym-delom-dolzno-byt-delo-nauki-i-prosvesenia

References

Ahanov K. Til biliminiñ negizderi. Ýniversitetter men pedagogika institutтарыnyñ filologiya fakýltetterine arnalğan oqýlyq . Tórtinshi basylym. – Almaty, 2002.

Baskakov N.A. Týrkskaja leksika v «Slove o polký Igoreve». Moskva -«Naýka» –1985.

Dmitriev N.K. O týrkskih elementah rýsskogo iazyka. Moskva – 1958; 102 b.

Dobrodomov I.G. Retseziya//Voprosy iazykoznanija, 1978, №1.

Mirgalimova Z.F. Nazvanija mlekopitajyih v tatarskom literatýrnom iazyke: Avtoref... dis. kand. filol. naýk. Kazan- 2007.

Sapanova A.M. «Zoonimderdegi kóne tildik tulǵalar». F.ǵ.k. disser. avtoref. Óskemen-2012.

Sultan J. Orys tilindegi túrkizmderdin sipyty // QazUÝ habarshysy. Filologiya seriasy – 2003. №5.

Súleimenov O. «AZIJa». Almaty-1990.

V. Týzov Podennja, satirichesku jýrnal. 1769. Izd. A. Afanaseva. Moskva-1858.

Korsh F.E. Etimologicheskii slovar vostochnyh slov v evropeiskih iazykah. – Moskva, 1927.

Sh.A.Shavaeva. Zoonimicheskaja leksika karachaevo-balkarskogo iazyka: Avtoref... dis. kand. filol. naýk. M. Nalchik- 2009.

internet derekkózder:

www.zharar.com/kz/shygarma/163-kazyna.html

islam-today.ru/istoria/druza-moi-samym-blagorodnym-delom-dolzno-byt-delo-nauki-i-prosvesenia